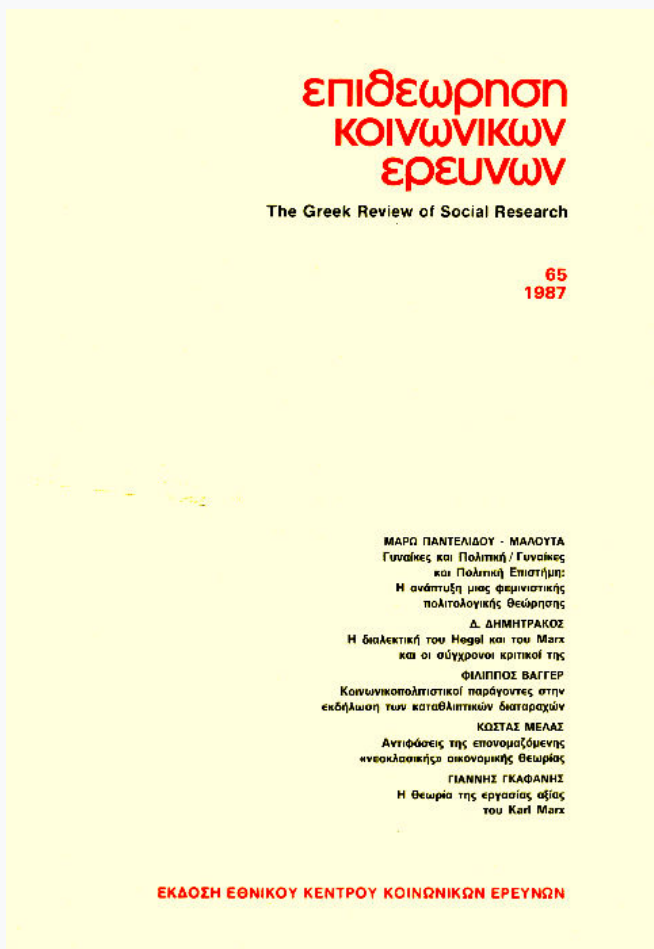


The Greek Review of Social Research

Vol 65 (1987)

65



Γυναίκες και πολιτική/Γυναίκες και πολιτική επιστήμη: η ανάπτυξη μιας φεμινιστικής πολιτολογικής θεώρησης

Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα

doi: [10.12681/grsr.647](https://doi.org/10.12681/grsr.647)

Copyright © 1987, Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παντελίδου-Μαλούτα Μ. (1987). Γυναίκες και πολιτική/Γυναίκες και πολιτική επιστήμη: η ανάπτυξη μιας φεμινιστικής πολιτολογικής θεώρησης. *The Greek Review of Social Research*, 65, 3–22.
<https://doi.org/10.12681/grsr.647>

*Μάρω Παντελίδου - Μαλούτα**

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ/ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Η ανάπτυξη μιας φεμινιστικής
πολιτολογικής θεώρησης

Η αδιαμφισβήτητη επίδραση του σύγχρονου φεμινιστικού κινήματος στη θεματολογία και τη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών έχει γίνει πολύ λιγότερο αισθητή στην πολιτική επιστήμη απ' ό,τι σε όλους τους άλλους κλάδους. Και αυτό παρόλο που η φεμινιστική αμφισβήτηση κάνει όλο και περισσότερο φανερή την αναγκαιότητα της σε βάθος επανεξέτασης των θεωρητικών διατυπώσεων και των καθιερωμένων αντιλήψεων για τις σχέσεις μεταξύ της σφαίρας της παραγωγής, της κοινωνίας πολιτών και του κράτους. Η έλλειψη ευαισθησίας απέναντι στις διαφοροποιήσεις στην κοινωνική κατανομή της εξουσίας ανάλογα με το φύλο και στη διαφοροποιημένη κοινωνική εμπειρία ανδρών και γυναικών —που επιδρούν βέβαια στη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς τους— αποτελεί χαρακτηριστικό της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης. Όταν και εάν απασχολήσουν τους πολιτικούς επιστήμονες οι διαφοροποιήσεις αυτές, συνήθως γίνονται αντιληπτές α-ιστορικά, παραπέμπουν σε πολλές περιπτώσεις στη μυθική «φύση» της γυναίκας και έτσι γίνονται αποδεκτές ως δεδομένες, ενώ παράλληλα οι διαφορές στην πολιτική συμπεριφορά κατά κανόνα υπερτονίζονται.¹ Δεν προβληματίζεται η πολιτική

* Λέκτορας Πολιτικής Επιστήμης, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Τα παραπάνω αποτελούν αντιλήψεις που διακρίνονται στην καθιερωμένη ύλη της πολιτικής επιστήμης. Στο άρθρο αυτό η κριτική επικεντρώνεται ακριβώς στο σεξισμό που διακρίνεται στον βασικό κορμό της ύλης της πολιτικής επιστήμης, όπως αυτή διδάσκεται σε πολλά δυτικοευρωπαϊκά και αμερικανικά πανεπιστήμια. Είναι απαραίτητο όμως να αποτελέσουν αντικείμενο κριτικής και οι αντιλήψεις που συνδέουν μονοσήμαντα το γυναικείο ζήτημα με τον τύπο του κοινωνικού συστήματος, εναποθέτοντας αποκλειστικά την επίλυσή του στην αλλαγή αυτού του τελευταίου.

επιστήμη σχετικά με το θέμα της μικρότερης πολιτικής συμμετοχής των γυναικών για να διερευνήσει μήπως, σύμφωνα με την ίδια της τη λογική, οι γυναίκες συμμετέχουν λιγότερο επειδή οι πολιτικές διαδικασίες, η δομή και η λειτουργία του πολιτικού συστήματος τις αφορούν λιγότερο, αφού εναρμονίζονται λιγότερο με τις ανάγκες, τα προβλήματα και την πραγματικότητα της καθημερινής τους ζωής. Συνήθως αρκείται να παρατηρήσει τη μικρότερη συμμετοχή των γυναικών σε θεσμοθετημένες διαδικασίες και καθιερωμένους θεσμούς, γενικεύοντας, ακόμα και αυθαίρετα, ενδείξεις στη βάση επιμέρους δεικτών, αναπαράγοντας κατά έκδηλο ή λανθάνοντα τρόπο την αντίληψη περί έμφυτων ή (στην καλύτερη περίπτωση) επίκτητων διαφορών² στην πολιτικότητα ανάλογα με το φύλο και συνδέοντας το όλο θέμα με τη διάκριση ιδιωτικού-δημόσιου χώρου.

Η αδυναμία αυτή της πολιτικής επιστήμης, που απορρέει από τη θεωρητική της αδυναμία να διατυπώσει υποθέσεις σχετικά με την πολιτική συμπεριφορά που να αναφέρονται και στα δύο φύλα διαμορφώνοντας μια συνολικότερη θεωρία της πολιτικής συμμετοχής, δημιουργεί ερωτηματικά μήπως η ίδια η έννοια της πολιτικότητας και του «πολιτικού», όπως ορίζεται, πάσχει από μονομέρεια, αφού παραπέμπει σε ένα σύστημα πρακτικών και ρόλων που σε πολλές κοινωνίες εναρμονίζεται κυριαρχικά με το ανδρικό πρότυπο.³ Γιατί, βέβαια, ενώ η μειωμένη παρουσία των γυναικών σε θέσεις εξουσίας και στις διάφορες πολιτικές ελίτ αποτελεί σαφή δείκτη της θέσης τους σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, οι μεταβλητές αυτές δεν οροθετούν ούτε τη γυναικεία πολιτική συμμετοχή ούτε βέβαια σηματοδοτούν ως γυναικεία «ιδιαιτερότητα» τη μειωμένη πολιτικότητα. Είναι χαρακτηριστικό για τον ανδροκεντρισμό που διαφαίνεται στην ίδια την έννοια της πολιτικής συμμετοχής, όπως χρησιμοποιείται από καθιερωμένους πολιτικούς επιστήμονες, ότι η μεγάλη πλειονότητα (σχεδόν το σύνολο) των πολιτολογικών ερευνών που αφορούν την πολιτική συμμετοχή, και αναφέρονται και στις γυναίκες, δεν λαμβάνουν υπόψη τους τη συμμετοχή των γυναικών στο φεμινιστικό κίνημα.⁴

Μέχρι τη δεκαετία του '60 οι πολιτικοί επιστήμονες είχαν πολύ λίγα να

2. Ενώ οι πιο σύγχρονες πολιτολογικές προσεγγίσεις αναφέρονται στις διαφορές ως μερική απόρροια της διαφοροποιημένης, ανάλογα με το φύλο, κοινωνικοποίησης, είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι οι αναγωγές των διαφορών σε έμφυτα χαρακτηριστικά των δύο φύλων θα επανεμφανιστούν στις πολιτολογικές αναλύσεις ακολουθώντας την πρόσφατη ανάπτυξη (αναβίωση) της κοινωνιοβιολογίας.

3. Βλ. γι' αυτό το θέμα S. Bourque, J. Grossholtz, «Politics an Unnatural Practice: Political Science Looks at Female Participation» στο J. Siltanen, M. Stanworth (επιμ.), *Women and the Public Sphere*, Hutchinson, Λονδίνο 1984, σ. 103.

4. Εξαιρέση αποτελεί ο συλλογικός τόμος των J. Lovenduski, J. Hills (επιμ.), *The Politics of the Second Electorate*, R.K.P., Λονδίνο 1981, γυναικών πολιτικών επιστημόνων, που ενώ υιοθετεί παραδοσιακούς δείκτες διερεύνησης της γυναικείας πολιτικής συμμετοχής συγχρόνως αναφέρεται και στη συμμετοχή των γυναικών στο φεμινιστικό κίνημα.

που για τη θέση και το ρόλο των γυναικών στο πολιτικό σύστημα. Αξίζει να σημειώσουμε ότι ο M. Duverger, που αποτελεί εξαίρεση, αναφέρει ως μία από τις δυσκολίες που συνάντησε στη διεξαγωγή της γνωστής έρευνάς του για τον πολιτικό ρόλο των γυναικών τη σχετική αδιαφορία των συνεργατών του πολιτικών επιστημόνων, που αντιμετώπιζαν το θέμα τους ως δευτερεύον, χωρίς ιδιαίτερη σημασία για την πολιτική επιστήμη.⁵ Το κενό που παρατηρείται στην πολιτική επιστήμη αυτής της περιόδου, ως προς το θέμα της διερεύνησης της γυναικείας πολιτικής συμπεριφοράς, αλλά και η μεταγενέστερη δευτερεύουσα σημασία που της αποδίδεται, συνδέεται γενικότερα με το ότι οι γυναίκες πολιτικοί επιστήμονες —οι οποίες ίσως θα είχαν σχετικές ανησυχίες— είναι πολύ λιγότερες από τους άνδρες, κατέχουν χαμηλότερες θέσεις στην ακαδημαϊκή ιεραρχία —και έτσι μπορούν λιγότερο να επηρεάσουν τη θεματολογία των ερευνητικών προγραμμάτων— και έχουν γενικά μικρότερη επιστημονική παραγωγή.⁶ Ένας πρόσθετος λόγος έχει σχέση με το ίδιο το αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης και τις τρέχουσες αντιλήψεις για τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών· το πολιτικό φαινόμενο που κατεξοχήν απασχολεί στον «δημόσιο χώρο», στον οποίο θεωρείται ότι ανήκουν οι άνδρες, βρίσκεται σε αντιπαράθεση με τον κοινωνικό ρόλο των γυναικών που συνδέεται κυρίως με τον «ιδιωτικό». Οι κυρίαρχες κοινωνικές αντιλήψεις ανάγονται έτσι σε επιστημονικές προϋποθέσεις, με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό των γυναικών και ως αντικειμένων πολιτολογικής έρευνας.

Μετά τη δεκαετία του '60 δεν μπορούμε να μιλήσουμε πια για αποκλεισμό των γυναικών από τις πολιτολογικές έρευνες. Όμως η εμμονή της κυρίαρχης τάσης της πολιτικής επιστήμης (της αμερικανικής) να ασχολείται αποκλειστικά με τις θεσμοθετημένες πολιτικές δομές και διαδικασίες σε συνδυασμό με τη μικρή παρουσία των γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο, περιόρισαν τη διεξαγωγή ερευνών σε επιλεγμένες πλευρές της σχέσης γυναίκα-πολιτική και κυρίως σε σχέση με την εκλογική συμπεριφορά των γυναικών (η οποία θεωρείται ευρύτερης σημασίας για το πολιτικό σύστημα και έτσι ευρύτερου πολιτολογικού ενδιαφέροντος), ενώ άλλες πλευρές του θέματος που θεωρούνται δευτερεύουσες, αφήνονται στη φροντίδα και την καλή διάθεση κυρίως γυναικών πολιτικών επιστημόνων.

Ο σεξισμός όμως στην πολιτική επιστήμη δεν είναι φανερός μόνο όταν αυτή αγνοεί τους μισούς πολίτες λόγω του φύλου τους αποκλείοντας τις γυναίκες από τη θεματολογία της. Στις περιπτώσεις όπου υπάρχουν αναφορές στη γυναικεία πολιτική συμπεριφορά στο πλαίσιο της κυρίαρχης πολιτολογι-

5. M. Duverger, *The political role of women*, UNESCO, Παρίσι 1955, σ. 8.

6. V. Randall, *Women and politics*, Macmillan, Λονδίνο 1982, σ. 1. Βλ. επίσης J. Evans, «Feminist theory and political analysis», στο J. Evans, J. Hills κ.ά., *Feminism and political theory*, Sage, Λονδίνο 1986, σ. 104-117.

κής τάσης, τόσο πριν όσο και μετά τη δεκαετία του '60, οι αναφορές αυτές γίνονται στη βάση σεξιστικών αντιλήψεων σχετικά με τη μυθική «φύση» της γυναίκας,⁷ ενώ συχνά οι γυναικείες πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές ανάγονται σε παράδειγμα απόκλισης από την «κανονική» πολιτική συμπεριφορά, δηλαδή αυτή των ανδρών. Όπως πολύ ωραία παρατηρούν οι M. Goot και E. Reid στην πρωτοποριακή φεμινιστική κριτική τους για την πολιτική επιστήμη,⁸ οι γυναίκες αποτελούν αντικείμενο επιστημονικού ενδιαφέροντος «στο βαθμό που μοιάζουν ή δεν μοιάζουν με τους άνδρες», η πολιτική συμπεριφορά των οποίων αποτελεί σημείο αναφοράς και μέτρο σύγκρισης. Αυτός είναι ίσως και ο λόγος για τον οποίο το φεμινιστικό κίνημα ως έκφραση κοινωνικής και πολιτικής αμφισβήτησης έχει απασχολήσει ελάχιστους πολιτικούς επιστήμονες.⁹ Αφού η πολιτικότητα ανάγεται σε ανδρική ιδιότητα, η αποκλειστικά γυναικεία έκφραση πολιτικότητας δεν αντιμετωπίζεται ως τέτοια, άρα δεν αποτελεί αντικείμενο πολιτολογικού ενδιαφέροντος.

Η σεξιστική προσέγγιση στο αντικείμενο της πολιτικής επιστήμης γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στις μελέτες που αφορούν την πολιτική κοινωνικοποίηση της νέας γενιάς και γενικότερα σ' αυτές που αναφέρονται στη διαμόρφωση της πολιτικής προσωπικότητας των πολιτών. Η αβασάνιστη αποδοχή της αντίληψης ότι η ανδρική πολιτική συμπεριφορά (που σε πείσμα των στοιχείων θεωρείται πολύ διαφορετική από τη γυναικεία) αποτελεί την πολιτικά ώριμη, ή απλώς την «πολιτική» πολιτική συμπεριφορά, σε αντιπαράθεση με τη γυναικεία η οποία αντιμετωπίζεται είτε ως αφελής είτε ως ξεκάθαρα απολιτική, οδηγεί πολλές φορές τους ειδικούς σε θέματα πολιτικής κοινωνικοποίησης σε διατυπώσεις που ξαφνιάζουν τον αναγνώστη. Για παράδειγμα, απλώς, αναφέρω ότι οι R. Hess και J. Torney, παρατηρώντας ότι τα κορίτσια αξιολογούν περισσότερο από τα αγόρια την επιρροή «των πλουσίων» στη διαμόρφωση της κυβερνητικής πολιτικής στο πλαίσιο του αμερικανικού πολιτικού συστήματος, δεν θεωρούν ότι η αντίληψη αυτή παραπέμπει στη μεγαλύ-

7. Στον τομέα αυτό πρωταγωνιστεί χωρίς καμιά αμφιβολία ο R. Lane. «Ο συναισθηματικός σύνδεσμός της με τα παιδιά και η τάση της να φροντίζει τους άλλους αποτελούν άραγε ιδιότητες από τις οποίες πρέπει να απελευθερωθεί η γυναίκα ώστε να γίνει ανθρώπινη, δηλαδή ίση με τον άντρα;» διερωτάται η A. Oakley, «The failure of the movement for women's equality», *New Society*, 23 (1979), σ. 394.

8. M. Goot, E. Reid, *Women and Voting Studies: Mindless matrons or sexist scientism?*, Sage, Λονδίνο 1975. Ιδιαίτερα στο κεφ. II όπου υπάρχουν πολλά σχετικά παραδείγματα.

9. Γι' αυτό το θέμα βλ. V. Randall, *ό.π.*, σ. 201-202. Ενώ όμως η πολιτική επιστήμη δεν ασχολείται με το φεμινιστικό κίνημα, είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε την άποψη του C. Offe, *Contradictions of the welfare state*, Hutchinson, Λονδίνο 1984, σ. 30, σχετικά με τη συσχέτιση που υπάρχει μεταξύ της ανάπτυξης του, όπως και αυτής του φιλερηνικού και του οικολογικού κινήματος (κινήματα «που προβάλλουν μια σύγχρονη κριτική στον εκσυγχρονισμό», σ. 294), και της μείωσης της βαρύτητας των πολιτικών κομμάτων ως επικέντρων δόμησης της πολιτικής συναίνεσης στις κοινωνίες του καπιταλιστικού κράτους προνοίας.

τερη ωριμότητα που χαρακτηρίζει τα κορίτσια σε ορισμένες ηλικιακές φάσεις ή στο υψηλότερο επίπεδο πολιτικοποίησης των κοριτσιών του δείγματός τους, αλλά την αποδίδουν στη μεγαλύτερη τάση των κοριτσιών να προσωποποιούν (και έτσι να αποπολιτικοποιούν) τις διαδικασίες.¹⁰

Εξάλλου, όταν ο F. Greenstein¹¹ ανακαλύπτει ότι τα κορίτσια του δείγματός του έχουν υψηλότερους δείκτες στη «συνείδηση του πολίτη», δεν μεταβάλλει τις αντιλήψεις του σχετικά με τον απολιτικό χαρακτήρα των πολιτικών στάσεων και αντιλήψεων των κοριτσιών, απλώς θεωρεί ότι το υψηλότερο αυτό ποσοστό έχει περισσότερο ηθικό παρά πολιτικό χαρακτήρα. Επιπλέον για τον ίδιο συγγραφέα το ενδιαφέρον των αγοριών για τον πόλεμο αποτελεί ένδειξη πολιτικότητας, ενώ η σχετική αδιαφορία (απέχθεια) των κοριτσιών αντιμετωπίζεται ως απολιτική.¹²

Τα παραπάνω παραδείγματα δείχνουν —εκτός βέβαια από το ότι το όλο σύστημα αντιλήψεων του ερευνητή καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιεί τα ερευνητικά εργαλεία του— ότι ορισμένα γενικά αποδεκτά πορίσματα της πολιτικής επιστήμης αποτελούν εμπόδια στην ανάπτυξη της έρευνας, ενώ συγχρόνως στερούνται επαρκούς εμπειρικής στήριξης. Ας ξαναγυρίσουμε όμως στην τάση προσωποποίησης της πολιτικής πραγματικότητας από τις γυναίκες, η οποία αποτελεί κοινοτοπία στις πολιτολογικές αναλύσεις και προτείνεται ως εξήγηση πολλών (άσχετων) φαινομένων. Η αντίληψη αυτή που απορρέει από έναν πίνακα του 1952 από έρευνα των A. Campbell, G. Gurin και W. Miller,¹³ αναπαράγεται χωρίς πρόσθετη διερεύνηση σε πολλούς τομείς έρευνας της πολιτικής επιστήμης, ενώ μεταγενέστερες έρευνες δεν την επιβεβαιώνουν. Ο M. Duverger¹⁴ διατυπώνει την άποψη ότι οι σχετικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων «είναι πολύ μικρές για να είναι αξιοσημείωτες», ενώ σε άλλες έρευνες φάνηκε ότι είναι συγκυριακές και όχι πάντα περισσότερο υπέρ των γυναικών.¹⁵ Άλλοι ερευνητές, περισσότερο προσεκτικοί στην ανάλυση των στοιχείων της έρευνας του Campbell και της ομάδας του, δηλώνουν ότι στη συγκεκριμένη εκλογική αναμέτρηση του 1952 οι γυναίκες είχαν την τάση να προσωποποιούν την πολιτική διαδικασία περισσότερο από τους άνδρες.¹⁶

10. R. Hess, J. Torney, *The development of political attitudes in children*, Doubleday, Λονδίνο 1967, σ. 186. Η αντίληψη αυτή είναι βέβαια ενδεικτική και της γενικότερης αντίληψης των δύο συγγραφέων σχετικά με τις κοινωνικές αντιθέσεις και το ρόλο τους στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος.

11. F. Greenstein, *Children and politics*, Yale University Press, New Haven, 1969, σ. 116.

12. *ό.π.*, σ. 121.

13. A. Campbell, G. Gurin, W. Miller, *The voter decides*, Row Peterson, Evanston 1954, σ. 138.

14. *ό.π.*, σ. 71.

15. Βλ. σχετική βιβλιογραφία στο M. Goot, E. Reid, *ό.π.*, σ. 28-29.

16. Αναφέρεται από τους G. Shabad, K. Andersen, «Candidate evaluation by men and wo-

Ο υπερτονισμός των διαφορών στις πολιτικές στάσεις και συμπεριφορές δεν περιορίζεται βέβαια στο παραπάνω θέμα. Στον τομέα της εκλογικής συμπεριφοράς οι κυρίαρχες αντιλήψεις θέλουν τις γυναίκες να ψηφίζουν λιγότερο από τους άνδρες και να είναι πιο συντηρητικές από αυτούς. Ως προς το θέμα της μικρότερης συμμετοχής των γυναικών στις εκλογές, που θεωρείται δεδομένη και γενικά αποδεκτή ως πολιτολογικό πόρισμα¹⁷ αφού πολλοί πολιτικοί επιστήμονες την αντιμετωπίζουν ως «πασίγνωστη τάση των γυναικών στις δυτικές φιλελεύθερες δημοκρατίες»,¹⁸ γίνεται όλο και περισσότερο φανερό ότι, αφ' ενός, όπου υπάρχει έχει υπερεκτιμηθεί και, αφ' ετέρου, ότι βασίζεται γενικά σε ανεπαρκή ανάλυση εμπειρικών δεδομένων. Όσον αφορά τουλάχιστον δεδομένα από βρετανικές εκλογές, όταν αφαιρεθεί από το εκλογικό σώμα η κατηγορία ηλικιών από 75 και πάνω, στην οποία υπεραντιπροσωπεύονται οι γυναίκες, οι διαφορές ανδρών και γυναικών στη συμμετοχή δεν είναι στατιστικά σημαντικές.¹⁹ Το θέμα της μικρότερης συμμετοχής των γυναικών στις εκλογές συνδέεται λοιπόν, κυρίως, με τη μεγαλύτερη μακροβιότητα την οποία παρουσιάζουν ως κοινωνική κατηγορία και όχι με κάποιες «χαρακτηρολογικές» ιδιομορφίες που συνδέονται με το φύλο τους. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε εξάλλου ότι η αντίληψη σχετικά με τη μικρότερη συμμετοχή των γυναικών στις εκλογές παραπέμπει άμεσα στις έρευνες του A. Campbell²⁰ στις οποίες φάνηκε ότι στα άτομα με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, στους νέους που δεν είναι παντρεμένοι ή σε λιγότερο νέους που δεν έχουν όμως παιδιά, οι διαφορές στη συμμετοχή ανάλογα με το φύλο δεν είναι αξιοσημείωτες. Σχετικές διαφορές εμφανίζονται κυρίως στα άτομα που έχουν μικρά παιδιά. Αντί όμως ο Campbell και η ομάδα του να αποδώσουν τις διαφορές αυτές στην υπάρχουσα κοινωνική κατανομή των ρόλων που σχετίζονται με τη φροντίδα των παιδιών η οποία επιβαρύνει τις γυναίκες, θεωρούν ότι το φύλο είναι αυτό που διαφοροποιεί την εκλογική συμμετοχή ανδρών και γυναικών, και μάλιστα κατά τρόπο ώστε να δημιουργήσει «μόνιμη ανισότητα στη συμμετοχή μεταξύ των φύλων».²¹ Οι συγγραφείς αυτοί δεν θεωρούν δηλαδή αναμενόμενη τη σύγκλιση της εκλογικής συμπεριφοράς ανδρών και γυ-

men», *P.O.Q.* (43), 1979, σ. 18-35.

17. Βλ. J. Blondel, *Voters, Parties and Leaders*, Penguin, Harmondsworth 1963, σ. 60.

18. Όπως ειρωνικά δηλώνουν οι J. Crewe, T. Fox, J. Alt, «Non voting in British general elections 1966-1974» στο C. Crouch (επιμ.), *British Political Sociology Yearbook* (3), 1976, σ. 59, αφού τα στοιχεία τους δεν επιβεβαιώνουν τη σύνδεση φύλου και συμμετοχή στις εκλογές.

19. *Ibid.*, 59. Βλέπε επίσης J. Hills, «Britain», στο J. Lovenduski, J. Hills (επιμ.), *ό.π.*, σ. 15-16.

20. A. Campbell, Ph. Converse κ.ά., *The American Voter*, Wiley, Νέα Υόρκη 1960, σ. 487-488.

21. *ό.π.*, σ. 488. Ας σημειώσουμε πάντως ότι στην έκδοση του *American Voter* του 1964 (abridged edition) η πρόβλεψη αυτή έχει παραλειφθεί, βλ. σ. 258-259.

ναικών στο μέτρο που η κοινωνική κατανομή των ρόλων θα γίνεται όλο και λιγότερο άκαμπτη,²² αφού τους διαφεύγει το ότι η γυναικεία καταπίεση δεν αποτελεί «φυσική» αλλά ιστορικά καθορισμένη κατάσταση. Μεταγενέστερες όμως έρευνες δείχνουν ότι και στις ΗΠΑ, από το 1964 και μετά, δεν υπάρχουν αξιοσημείωτες διαφορές μεταξύ των φύλων στη συμμετοχή στις εκλογές,²³ ενώ τόσο το 1964 όσο και το 1968 οι μαύρες γυναίκες συμμετείχαν περισσότερο από τους μαύρους άνδρες και το 1972 οι γυναίκες κάτω των 45 σε ορισμένες περιοχές ψήφισαν επίσης περισσότερο.²⁴ Το 1976 μάλιστα οι γυναίκες στις ΗΠΑ συμμετείχαν συνολικά περισσότερο από τους άνδρες στις εκλογές.²⁵ Είναι φανερό λοιπόν ότι η διαδεδομένη αντίληψη ότι υπάρχουν δύο διαφοροποιημένα πρότυπα ανδρικής και γυναικείας εμπλοκής στις εκλογικές διαδικασίες δεν βρίσκει επαρκή εμπειρική στήριξη, ενώ όπου υπάρχουν συγκεκριμένες ενδείξεις για ποσοτικές διαφοροποιήσεις στη συμμετοχή ανδρών και γυναικών οι αναλύσεις/εξηγήσεις που προτείνονται δεν ικανοποιούν.

Τυπικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι προϊδέαισεις ανάγονται σε επιστημονικά πορίσματα και συγχρόνως εμποδίζουν την ανάπτυξη της έρευνας και της προβληματικής σε θέματα που θεωρούνται σχεδόν κλειστά είναι αυτό του συντηρητισμού των γυναικών. Κριτικές προσεγγίσεις στο θέμα, που μόλις αρχίζουν να ενσωματώνονται στον βασικό κορμό της ύλης της πολιτικής επιστήμης, δείχνουν ότι οι διαφορές στο βαθμό συντηρητισμού δεν παραπέμπουν στο φύλο, αλλά απορρέουν από διαφοροποιήσεις στην κοινωνική εμπειρία και στην κοσμοαντίληψη των ατόμων ανάλογα με το αν έχουν ή όχι επαγγελματική απασχόληση, αν είναι ή όχι υπεύθυνα για τη φροντίδα μικρών παιδιών κ.ά. Έτσι, διαφοροποιούνται οι γυναίκες με μικρά παιδιά και αυτές που δεν εργάζονται επαγγελματικά, όχι από τους άνδρες, αλλά από άνδρες και γυναίκες που εργάζονται και δεν έχουν παιδιά.²⁶

Πέρα όμως από οποιαδήποτε παρατήρηση επί της ουσίας (αν είναι δηλαδή ή δεν είναι πιο συντηρητικές οι γυναίκες, πόσο είναι και πόσο αυτό συνδέεται με τη μεταβλητή της γενιάς)²⁷ παρουσιάζει ενδιαφέρον το ότι πολ-

22. Για μια ενδιαφέρουσα κριτική των απόψεων της ομάδας του Campbell, βλ. S. Bourque, J. Grossholtz, *ό.π.*, σ. 105-107.

23. J. Evans «U.S.A.», στο J. Lovenduski, J. Hills (επιμ.), *ό.π.*, σ. 40, με εξαίρεση το Νότο.

24. Βλ. M. Lansing, «The American Woman. Voter and Activist», στο J. Jacquette (επιμ.), *Women in Politics*, Wiley, Νέα Υόρκη 1974, σ. 10-14.

25. J. Evans, *ό.π.*, σ. 40.

26. J. Siltanen, M. Stanworth, «The politics of private woman and public man», στο J. Siltanen, M. Stanworth, *ό.π.*, σ. 186-200.

27. Πολλές μελέτες του τέλους της δεκαετίας του '60 και της δεκαετίας του '70 επανεξετάζοντας τα δεδομένα παλιότερων ερευνών δεν επιβεβαιώνουν τα πορίσματά τους σχετικά με τη σύνδεση του φύλου με συντηρητικές τάσεις, βλ. M. R. Just, «Causal models of voters ratio-

λοί πολιτικοί επιστήμονες αισθάνονται την ανάγκη να αποδείξουν (και αυτοί) ότι όντως οι γυναίκες έλκονται περισσότερο από συντηρητικά κόμματα ακόμα και όταν τα στοιχεία τους δεν δείχνουν κάτι τέτοιο: έτσι, εντυπωσιάζει το ότι σε περιπτώσεις όπου παρατηρείται μεγαλύτερη σταθερότητα στο γυναικείο εκλογικό σώμα (στην Αγγλία) στην ψήφο υπέρ του Εργατικού Κόμματος, και αυτή η σταθερότητα αποδίδεται στο ότι οι γυναίκες είναι πιο συντηρητικές από τους άνδρες και γι' αυτό δεν αλλάζουν κομματική ταυτότητα!²⁸ Αλλά και όταν αλλάζουν αυτό δεν σημαίνει για όλους τους ερευνητές ότι η πολιτική πραγματικότητα τις αναγκάζει να αναθεωρήσουν τις πολιτικές τους θέσεις, αλλά ότι είναι «επιπόλαιες» ή «πολιτικά ανώριμες».²⁹ Οι Dowse και Hughes,³⁰ εξάλλου, αναφέροντας ότι «υπάρχουν επαρκή στοιχεία σχετικά με την τάση των Βρετανίδων να ψηφίζουν το Συντηρητικό Κόμμα, παραπέμπουν τους αναγνώστες τους (από απροσεξία;) σε πίνακα που δείχνει ότι ψηφίζουν κατά 50% το Συντηρητικό και κατά 50% το Εργατικό Κόμμα!

Τα παραπάνω παραδείγματα δεν είναι παρά ελάχιστες «γραφικές» ίσως ενδείξεις του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπιζόταν και συνεχίζει σε μεγάλο βαθμό να αντιμετωπίζεται η γυναικεία πολιτική συμπεριφορά από τον βασικό κορμό της ύλης της πολιτικής επιστήμης. Η παράθεση τους έχει στόχο να εικονογραφήσει την αναγκαιότητα της συστηματικοποίησης και της εμβάθυνσης στη μελέτη της μεταβλητής του φύλου στη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς, ενώ συγχρόνως κάνει ολοφάνερη την αναγκαιότητα η μελέτη αυτή να στοχεύει και στη διερεύνηση της υπόθεσης ότι το φύλο σε πολλές περιπτώσεις δεν αποτελεί την εξηγητική μεταβλητή. Ήδη από τη δεκαετία του '70 και τη δημοσίευση πρωτοποριακών κριτικών αναλύσεων των (σεξιστικών) προϋποθέσεων που χαρακτηρίζουν τον βασικό κορμό της ύλης της πολιτικής επιστήμης,³¹ έγινε φανερό η κατεύθυνση προς την οποία ο «διορθωτικός φακός» του φεμινισμού³² θα πρέπει να συμβάλει στην ανάπτυξη της πολιτικής επιστήμης. Η συνολική κριτική —από την οποία απορρέουν οι βασικές κατευθύνσεις της φεμινιστικής πολιτολογικής προσέγγισης— μπορεί να συμπυκνωθεί σε τρία σημεία:

nality. Great Britain 1959, 1963», *Political Studies*, XX (1), 1973. H. A. Bone, A. Raney, *Politics and Voters*, McGraw Hill, Νέα Υόρκη 1967. Βλ. επίσης M. Goot, E. Reid, «Women, if not apolitical then conservative», στο J. Siltanen, M. Stanworth, *ό.π.*, σ. 122-136.

28. Πρόκειται για παρατήρηση τόσο των J. Treneman, D. McQuell, *Television and the Political Image*, Methuen, Λονδίνο 1961, σ. 40, όσο και του R. Rose, «How the party system works», στο M. Abrams, R. Rose, R. Hinden, *Must Labour Lose?* Penguin, Harmondsworth 1960, σ. 66. Βλ. μια κριτική σε αυτές τις αντιλήψεις στο M. Goot, E. Reid, *ό.π.*, σ. 130-133.

29. *ό.π.*, σ. 131, όπου υπάρχουν σχεικές παραπομπές.

30. R. Dowse, J. Hughes, *Political Sociology*, Wiley, Νέα Υόρκη 1972, σ. 194.

31. Οι σημαντικότερες είναι οπωσδήποτε αυτές των M. Goot, E. Reid, *ό.π.*, και των S. Bourque, J. Grossholtz, *ό.π.*

32. Η έκφραση είναι της V. Randall, *ό.π.*, σ. 3.

- α) Μετά από τη φάση κατά την οποία η πολιτική επιστήμη αγνοούσε τελείως τις γυναίκες και τη γυναικεία πολιτικότητα ως αντικείμενα διερεύνησης, σε νεότερη φάση υπερτονίζει τις διαφορές στην πολιτική συμπεριφορά των δύο φύλων. Παράλληλα η γυναικεία πολιτικότητα ενδιαφέρει μόνο σε αντιπαράθεση με την ανδρική και όχι αυτή καθ' εαυτήν.
- β) Οι διαφορές που παρατηρούνται αντιμετωπίζονται συγχρόνως και ως εξηγήσεις (συχνά με παραπομπές στη «φύση» της γυναίκας), ενώ γυναίκες και άνδρες στη σύγκριση μεταξύ τους θεωρούνται συχνά ομοιογενείς κοινωνικές κατηγορίες χωρίς εσωτερικές διαφοροποιήσεις.
- γ) Η κυρίαρχη αντίληψη του «πολιτικού» και της πολιτικότητας είναι περιοριστική, υποτιμά τη γυναικεία πολιτική εισφορά, ενώ οι γυναικείες πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις προσλαμβάνονται a priori ως απολιτικές ή ως πολιτικά αφελείς.

Αν όντως ο χώρος της πολιτικής είναι κυριαρχικά ανδρικός χώρος, τότε, ως προς πολλούς πολιτολογικούς δείκτες, «οι γυναίκες δεν φαίνονται να παίρνουν το μήνυμα».³³ Στις έρευνες της πολιτικής κοινωνικοποίησης των παιδιών είναι ιδιαίτερα φανερή η υπέρπουσα ταύτιση του ανδρικού με το πολιτικό και του γυναικείου με το απολιτικό. Πώς αλλιώς μπορεί να εξηγήσει κανείς το ότι η απέχθεια προς τον πόλεμο (των κοριτσιών), θεωρείται απολιτική, ενώ το ενδιαφέρον για τον πόλεμο (των αγοριών) συνθέτει δείκτη πολιτικότητας; Ή το ότι η μεγαλύτερη συνειδητοποίηση των κοριτσιών, του ότι η θέση στο σύστημα κοινωνικών σχέσεων αποτελεί σε πολλές περιπτώσεις δείκτη του βαθμού αποτελεσματικότητας της παρέμβασης του πολίτη στην πολιτική διαδικασία θεωρείται τάση προσωποποίησης (και έτσι αποπολιτικοποίησης) της πολιτικής διαδικασίας;³⁴

Η συνειδητοποίηση από την πλευρά ενός τμήματος του επιστημονικού δυναμικού της πολιτικής επιστήμης του ότι η γενικά αποδεκτή αντίληψη του πολιτικού και της πολιτικότητας είναι σεξιστική και έτσι υπέρμετρα περιοριστική, με αποτέλεσμα να γεννά πολλά επιστημονικά και επιστημολογικά προβλήματα στην ανάλυση της συνολικής πολιτικής διαδικασίας, θα μπορούσε να αποτελέσει έναυσμα για ριζική επανεξέταση των αναλυτικών κατηγοριών και των εννοιολογικών εργαλείων που βρίσκονται στο επίκεντρο των πολιτολογικών αναλύσεων. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν συνέβη ούτε διαφαίνεται ως άμεση προοπτική. Εκτός από τους κοινωνιολογικούς παράγοντες στους οποίους αναφερθήκαμε ήδη (μικρός αριθμός γυναικών πολιτικών επι-

33. Βλ. S. Bourque, J. Grossholtz, *ό.π.* σ. 121.

34. Αναφέρομαι εδώ στα δύο παραδείγματα που παρέθεσα παραπάνω.

στημόνων σε χαμηλότερες θέσεις στην ακαδημαϊκή ιεραρχία κ.ά.) και σε σύνδεση με αυτούς, παρατηρείται μια τάση απομόνωσης και σαφούς οροθέτησης του επιστημονικού πεδίου φεμινιστικής αμφισβήτησης. Συνήθως η τάση επιστημονικής ενασχόλησης με τις γυναίκες ως αντικείμενο πολιτολογικού ενδιαφέροντος αναπτύσσεται παράλληλα με την υπόλοιπη θεματολογία της πολιτικής επιστήμης και ανεξάρτητα από αυτή. Σε πολλά πανεπιστήμια, τόσο των ΗΠΑ όσο και της Δ. Ευρώπης, βλέπουμε όλο και περισσότερα μαθήματα ή σεμινάρια (είτε ενσωματωμένα στο πρόγραμμα ή πιο συχνά «ελεύθερα») για «ειδικά» γυναικεία θέματα,³⁵ στο πλαίσιο των οποίων διερευνάται και η σχέση γυναίκα-πολιτική. Ενώ όμως η δημιουργία των συγκεκριμένων «ειδικών» αυτών μαθημάτων σχετικά με τη γυναικεία πολιτικότητα —που απευθύνονται συνήθως σε εξίσου «ειδικό» ακροατήριο— αποτελεί από μια άποψη πρόοδο στην επιστημονική γνώση (και ενώ, συγχρόνως, ικανοποιεί μέρος του γυναικείου επιστημονικού δυναμικού που βρίσκει επιτέλους έναν μικρό —έστω— χώρο που του ανήκει δικαιωματικά), από την άλλη προσφέρει άλλοθι σφαιρικότητας στη συνολική πολιτολογική αντίληψη και έτσι υποβοηθά τη διαίωνηση των σεξιστικών αναλύσεων που περιέχονται στον βασικό κορμό της ύλης της πολιτικής επιστήμης. Αυτή η τελευταία νομιμοποιείται έτσι ως ανδροκεντρική, αφού δίπλα της αναπτύσσεται μια «άλλη» γυναικοκεντρική. Τα πορίσματα όμως από τη μελέτη της γυναικείας πολιτικής συμπεριφοράς που γίνονται στη βάση φεμινιστικών προβληματισμών —οι οποίοι συνθέτουν και τη μόνη θεωρητική προσέγγιση που αποδέχεται το φύλο ως βασική αναλυτική κατηγορία— αποκλείονται από τη διαμόρφωση της πολιτικής θεωρίας, ενώ συγχρόνως τα ισχύοντα πολιτολογικά ερευνητικά εργαλεία παραμένουν ανεπηρέαστα από την ανάπτυξη της πιο σύγχρονης τάσης της πολιτικής επιστήμης.

Παράλληλα, δίπλα σε ένα περιχαρακωμένο και σαφώς οροθετημένο ως δευτερεύον επιστημονικό αντικείμενο που απευθύνεται σε σπουδαστές γυναικείου φύλου —σαν να είναι ανάξια των ανδρών σπουδαστών η ενασχόληση με τη γυναικεία πολιτικότητα, ενώ βέβαια δεν συμβαίνει και το αντίθετο— βρίσκεται ένα εξίσου περιχαρακωμένο (γυναικείο) επιστημονικό δυναμικό, καταδικασμένο σε απομόνωση στον ιδιαίτερο χώρο των «γυναικείων σπουδών»,³⁶ ο οποίος του παραχωρείται. Το αδιέξοδο στο οποίο εμπλέκεται ο (η)

35. Στα πανεπιστήμια των ΗΠΑ, ειδικότερα, υπάρχουν αυτή τη στιγμή πάνω από 20.000 μαθήματα που αναφέρονται ειδικά στις γυναίκες ως αντικείμενα επιστημονικής διερεύνησης και γύρω στα 500 προγράμματα «γυναικείων σπουδών». Βλ. K. Doherty Turkel, «Teaching about women to male-identified students», *Teaching Sociology*, τ. 14 (3), 1986, σ. 188.

36. Ακόμα και στις ΗΠΑ, γράφει η J. Evans, «Feminist theory and political analysis», στο J. Evans, J. Hills, *ό.π.*, σ. 116, είναι προτιμότερο να είναι κάποιος (κάποια) πολιτικός επιστήμονας που τυχαίνει να γράφει κάτι για τις γυναίκες παρά μέλος πανεπιστημιακού τμήματος «γυ-

πολιτικός επιστήμονας επιλέγοντας φεμινιστική προσέγγιση στο αντικείμενο της έρευνάς του, και η συνειδητοποίηση ότι καταδικάζεται σε φυλετικά περιχαρακωμένο (και γι' αυτό) μονόλογο,³⁷ έξω από τα αναγνωρισμένα ρεύματα του κλάδου του, χωρίς ουσιαστική παρέμβαση στη διαμόρφωση της θεωρίας, είναι σίγουρα πρόσθετος παράγοντας για τον οποίο δεν είναι πολλές οι γυναίκες πολιτικοί επιστήμονες που ασχολούνται με τη γυναικεία πολιτικότητα.³⁸ Τα στεγανά της ιδιαίτερης σφαιράς των «ειδικών» (γυναικείων) μαθημάτων για τη γυναικεία πολιτικότητα στα πανεπιστήμια δεν συμβάλλουν λοιπόν ουσιαστικά και συνολικά στην καταπολέμηση της μονοσήμαντης σεξιστικής ενατένισης της πολιτικότητας και του «πολιτικού», αφού δεν εισφέρουν στη διαμόρφωση εννοιολογικών εργαλείων με μεγαλύτερη οικουμενικότητα ούτε στην ανάπτυξη μιας άλλης πολιτικής θεωρίας που να παραπέμπει στην εμπειρία της ανθρώπινης κοινότητας στο σύνολό της.³⁹ Εξάλλου, η περιχαράκωση αυτή της φεμινιστικής θεωρίας και της αντίστοιχης κοινωνικής αμφισβήτησης σε πλαίσια σαφώς οροθετημένα και «ανεκτά»—στο πλαίσιο των γυναικείων σπουδών—μοιάζει να αντιστοιχεί με την περιχαράκωση και τη σαφή οροθέτηση μέρους του γυναικείου κινήματος που στην πολιτική του παρέμβαση αρκείται σε θέματα γυναικεία-ανθρωπιστικά που ευχαρίστως του παραχωρούνται από τις ανδροκρατούμενες πολιτικές δομές. Όπως όμως η κεντρική εξουσία συχνά εισπράττει προς όφελός της τις γυναικείες διεκδικήσεις—μέσω της ενσωμάτωσης/εξουδετέρωσής τους που εξασφαλίζεται όταν αυτές προβάλλονται ως αιτήματα από τις «αποδεκτές» γυναικείες οργανώσεις (αυτές των μεγάλων πολιτικών κομμάτων)—προβάλλοντας έναν πολιτικό λόγο υπέρ του εκσυγχρονισμού,⁴⁰ έτσι και η υπαρξη/ανάπτυξη ενός σαφώς περιχαρακωμένου χώρου γυναικείων σπουδών συμβάλλει, στην περι-

ναικείων σπουδών». Εξάλλου είναι καλύτερο να αναγνωριστεί επιστημονικά σε κάποιον άλλο τομέα και μετά να ασχοληθεί με τις γυναίκες.

37. Η ηθική του αποκλεισμού των γυναικών, που είναι ανεκτές στο μέτρο που περιορίζονται σε έναν μονόλογο στο πλαίσιο του φύλου τους, αποτελεί ιδεολογική κληρονομιά του διαφοτισμού και εικονογραφείται πολύ καλά μέσω του ρόλου που επέλεξαν για τον εαυτό τους οι πρώτες ελληνίδες διανοούμενες που ασχολήθηκαν με τον κοινωνικό ρόλο του φύλου τους. Βλ. γι' αυτό το θέμα P. Kitromilides, «The enlightenment and womanhood: Cultural change and the politics of exclusion», *Journal of Modern Greek Studies*, I, αρ. 1, 1983, σ. 56.

38. Για παράδειγμα αναφέρω ότι στη μελέτη *Feminism and Political Theory*, ό.π., από τις πολλές και ενδιαφέρουσες μελέτες που συνδέονται με το θέμα, μόνο δύο ανήκουν σε γυναίκες πολιτικούς επιστήμονες.

39. Βλ. μια πολύ ενδιαφέρουσα αντιμετώπιση του αντίστοιχου ζητήματος όσον αφορά την Ιστορία, στον πρόλογο της Εκδοτικής Ομάδας Γυναικών, στο E. Βαρίκα, Κ. Σκλαβενίτη (επιμ.), *Η εξέγερση αρχίζει από παλιά*, Ε.Ο.Γ., Αθήνα 1981, σ. 10-11.

40. Από το 1981 η διαδικασία αυτή είναι συνηθέστατη στην Ελλάδα. Βλ. E. Varikas, «Les femmes grecques face à la modernisation institutionnelle: Un féminisme difficile», *Les Temps Modernes*, 41, 473, 1985, σ. 929-931.

πτωση της Ελλάδας ιδιαίτερα, και στη μυθολογία του εκσυγχρονισμού των πανεπιστημίων.

Στην Ελλάδα ειδικότερα, ένας πρόσθετος παράγοντας για τον οποίο ένα σημαντικό μέρος του γυναικείου επιστημονικού δυναμικού αρνούνταν μέχρι πρόσφατα να ασχοληθεί με το γυναικείο ζήτημα γενικότερα και τη γυναικεία πολιτικότητα ειδικά συνδέεται με το ότι συγχρόνως δεν αποδεχόταν τον ρόλο του διαφοριστή-εκλαϊκευτή. Είναι γεγονός ότι η σχετική ελληνική βιβλιογραφία εντυπωσιάζει από την πληθώρα εκλαϊκευτικών κειμένων «γραμμένων από γυναίκες για να διαβαστούν από γυναίκες»,⁴¹ ενώ παράλληλα οι επιστημονικές αναλύσεις είναι πολύ λιγότερες. Ωστόσο τα τελευταία χρόνια διαφαίνεται σαφώς η τάση επιστημονικής ενασχόλησης με το γυναικείο ζήτημα από επιστήμονες (γυναίκες) διαφόρων ειδικοτήτων που χρησιμοποιούν φεμινιστικές προσεγγίσεις.⁴²

Η συζήτηση όμως για την ουσιαστική σημασία των γυναικείων σπουδών, και όσον αφορά την πολιτική επιστήμη, των μαθημάτων που έχουν σχέση με τη γυναικεία πολιτικότητα παραμένει σήμερα ανοικτή, αφού το ερώτημα τίθεται διαφορετικά. Μήπως ο επιστημονικός χώρος που παραχωρείται (έστω και μετά από πίεση) στις γυναίκες επιστήμονες συμβάλλει στην ανώδυνη εκτόνωση της πίεσης για αντισεξιστική επιστημονική διερεύνηση δημιουργώντας μια παράλληλη, μικρότερου κύρους αλλά εξίσου νομιμοποιημένη κοινωνική επιστήμη;⁴³ Μήπως στο χώρο της πολιτικής επιστήμης η αποδοχή της παράλληλης ενασχόλησης με τη γυναικεία πολιτικότητα, χωρίς προσβάσεις στον βασικό κορμό της ύλης και στη διαμόρφωση της πολιτικής θεωρίας, αποτελεί, τελικά, στο επίπεδο της μεταθεωρίας και αποδοχή της αν-

41. Στη *Σκούπα* (3), 1979, σ. 93, διερωτώνται οι συντάκτριες: «Πώς τολμούν τόσο άνετα (μερικές γυναίκες συγγραφείς για το γυναικείο ζήτημα) να παρουσιάζουν μελέτες πολύ καλύτερες από τη μέση ελληνική επιστημονική παραγωγή;». Και όμως οι μελέτες αυτές γίνονται αποδεκτές είτε ως «καλές προσπάθειες» είτε αφού «κανένας δεν τις αντιμετώπιζε ως επιστημονικές εν γένει, αλλά ως επιστημονικές για γυναίκες».

42. Πρωτοποριακό ρόλο στον τομέα αυτό έπαιξε τόσο το περιοδικό *Σκούπα*, που κυκλοφόρησε από το 1978 μέχρι το 1981, όσο και οι διάφορες εκδόσεις της Εκδοτικής Ομάδας Γυναικών (1979-1981). Είναι απαραίτητο να σημειώσουμε, εξάλλου, την εξαιρετικά σημαντική συνθετική δουλειά των Ε. Αβδελά και Α. Ψαρρά που παρουσιάζεται στην Εισαγωγή του *Το γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Γνώση, Αθήνα, 1985, το άρθρο της Ε. Variakas, *ό.π.*, καθώς και στο χώρο της πολιτικής επιστήμης αυτό της Μ. Μαγγιώρου, «Ο Λειτουργισμός στην πολιτική θεωρία και οι επιπτώσεις του στη γυναικεία καταπίεση», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (57), 1985.

43. Για την υποστήριξη της αντίθετης άποψης που τονίζει την αναγκαιότητα του διαχωρισμού των γυναικείων σπουδών στα πανεπιστήμια από τα υπόλοιπα μαθήματα ώστε να μην υπονομευτεί η ακεραιότητα των γυναικείων σπουδών ως τομέα έρευνας και διδασκαλίας, βλ. D. Rosenfeld, «What women's studies programs do, that mainstreaming can't», *Women's Studies International Forum* (7), 1984, σ. 167-175.

τίληψης ότι η έννοια της πολιτικότητας παραπέμπει κυρίως στους άνδρες;⁴⁴ Νομίζω ότι η θέση της φεμινιστικής αμφισβήτησης της πολιτικής επιστήμης πρέπει να είναι σαφής σ' αυτό το σημείο.

Η πολιτικότητα των ανδρών γίνεται αντιληπτή ως η αυθεντική πολιτικότητα, όχι γιατί οι άνδρες είναι περισσότεροι πολιτικά όντα από τις γυναίκες, αλλά γιατί, όντας κυρίαρχοι σε έναν ανδροκεντρικό κόσμο, έχουν ιδιοποιηθεί και την πολιτικότητα ως δικό τους χαρακτηριστικό. Η κυρίαρχη αυτή θέση συμβάλλει, εκτός των άλλων, και στην επένδυση με μεγαλύτερο κύρος των χώρων όπου υπεραντιπροσωπεύονται οι άνδρες. Είναι έτσι χαρακτηριστικό, ως προς τη διαφοροποιημένη κοινωνική βαρύτητα των ατόμων ανάλογα με το φύλο, ότι ο αριθμός των γυναικών σε πολιτικά αξιώματα είναι αντιστρόφως ανάλογος με την ισχύ και το κύρος με τα οποία είναι συνδεδεμένα τα αξιώματα αυτά σε διαφορετικές κοινωνίες.⁴⁵ Έτσι αποτελεί επιτακτική ανάγκη μιας φεμινιστικής πολιτολογικής προσέγγισης η σε βάθος διερεύνηση της σχέσης γυναίκα και πολιτική που να εντάσσεται σε συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, ώστε να περιοριστεί ο σεξισμός και ο μονοσήμαντος χαρακτήρας στη μελέτη της πολιτικής διαδικασίας. Όμως η πληρέστερη γνώση μας, μέσω εμπειρικών μελετών, της γυναικείας πολιτικότητας δεν αποτελεί σε καμιά περίπτωση εγγύηση για τον εμπλουτισμό των καθιερωμένων ή γενικά αποδεκτών συνολικών πολιτολογικών προσεγγίσεων. Με άλλα λόγια το «να αποδώσουμε τις γυναίκες στην ιστορία και να αποδώσουμε στις γυναίκες την ιστορία τους»,⁴⁶ όσον αφορά το χώρο της πολιτικής, δεν αρκεί, αφού δεν εξασφαλίζει αναγκαστικά τη σφαιρική αντίληψη της συνολικής πολιτικής πραγματικότητας στην οποία ζούμε ούτε βέβαια εμπλουτίζει την πολιτική θεωρία με νέες εννοιολογικές κατηγορίες όταν συντελείται σε σαφώς προκαθορισμένα πλαίσια (των «ειδικών» γυναικείων σπουδών) χωρίς να τα παραβιάζει.

Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι κοινωνικές θεωρίες, τα εννοιολογικά εργαλεία και οι επιστημονικές προσεγγίσεις που υιοθετούν στοχαστές και επιστή-

44. Τα παραπάνω δεν αποτελούν συνολική άρνηση της χρησιμότητας των μαθημάτων που εντάσσονται σε προγράμματα γυναικείων σπουδών ούτε αυτή των κάποιων «ανένταχτων» μαθημάτων των πανεπιστημίων που αφορούν τη γυναικεία πολιτικότητα. Υπογραμμίζουν απλώς τις παγίδες που ελλοχεύουν αν μέρος του γυναικείου επιστημονικού δυναμικού και οι φεμινιστικές προσεγγίσεις εγκλωβιστούν αποκλειστικά, μόνιμα και αυτόρρεσκα στο πλαίσιο τους.

45. Όσο περισσότερα σχετικά συγκριτικά στοιχεία διαθέτουμε από διαφορετικά πολιτικά συστήματα τόσο περισσότερο επιβεβαιώνεται αυτή η εξαιρετικά ενδιαφέρουσα παρατήρηση. Βλ. V. Randall, *ό.π.*, σ. 200.

46. Βλ. J. Kelly, *Women, history and theory*, University of Chicago Press, Σικάγο 1984, σ. 1. Αξίζει να υπενθυμίσουμε εδώ το επιτυχημένο φεμινιστικό σύνθημα «Η Ιστορία είναι η ιστορία του» (History is his-story).

μονες φέρουν την κοινωνική/ταξική και πολιτισμική σφραγίδα του ατομικού ή του συλλογικού δημιουργού τους. Ωστόσο, παρόλο που είναι πολύ λιγότερο αποδεκτό, είναι το ίδιο έγκυρο ότι αντίστοιχα φέρουν και τη σφραγίδα του φύλου τους.⁴⁷ Η φεμινιστική θεωρία έκανε έτσι φανερή την αναγκαιότητα της διερεύνησης του σεξιστικού υπόβαθρου της φιλοσοφικής και επιστημονικής μας κληρονομιάς. Ενώ η κλασική πολιτική σκέψη αποτελείται από «γραπτά ανδρών σχετικά με άνδρες, τα οποία απευθύνονται σε άνδρες»,⁴⁸ και στη νεότερη πολιτική θεωρία ελάχιστα εισφέρουν οι γυναίκες, είτε ως αντικείμενα διερεύνησης είτε ως υποκείμενα ερευνητές.⁴⁹ Όμως, σε έναν κόσμο που αμφισβητεί όλο και περισσότερο την ανισότητα μεταξύ των φύλων, η επανεξέταση της φιλοσοφικής μας κληρονομιάς αποτελεί επιστημονική αναγκαιότητα, αφού υποβοηθά τη διερεύνηση των προϋποθέσεων διαμόρφωσης βαθιά ριζωμένων προτύπων σκέψης που επηρεάζουν ακόμα και σήμερα τη ζωή των ατόμων μέσω πρακτικών που νομιμοποιούν. Ποια από τα πορίσματα της κλασικής πολιτικής θεωρίας έχουν εγγενείς διασυνδέσεις με την αντίληψη ότι τα φύλα είναι και πρέπει να είναι βασικά άνισα; Ρωτά η S. M. Okin. Και ποιες είναι οι θεωρητικές προεκτάσεις μιας υπόθεσης που θα προτείνει την επανεξέταση της κλασικής πολιτικής θεωρίας, εντάσσοντας όμως στο πλαίσιο της και τις γυναίκες ως απόλυτα ισότιμους πολίτες με τους άνδρες;⁵⁰ Η κάπως παράδοξη αυτή υπόθεση κάνει φανερό ότι στο μέτρο που οι γυναίκες ορίζονται όχι ως ολοκληρωμένα άτομα-πολίτες, αλλά με σημείο αναφοράς τις λειτουργίες που εκπληρώνουν σε σχέση με τους άνδρες, δεν είναι δυνατό να αντιμετωπισθούν ισότιμα από την πολιτική θεωρία.⁵¹

Η φεμινιστική πολιτική επιστήμη δεν έχει στόχο απλώς να αυξήσει τον αριθμό των μελετών που σχετίζονται με τη γυναικεία πολιτική συμπεριφορά, να γίνει δηλαδή η «γυναικεία» πολιτική επιστήμη με καθορισμένη από πριν επιστημονική βαρύτητα λόγω του ίδιου του (γυναικείου) χαρακτήρα της, αλλά προτείνει μια νέα προσέγγιση σε όλα τα αντικείμενα της πολιτολογικής διερεύνησης, μια προσέγγιση που να λαμβάνει σοβαρά υπόψη τη μεταβολή του φύλου. Το άτομο-γυναίκα από το γεγονός και μόνο του φύλου του έχει έ-

47. Βλ. γι' αυτό το θέμα S. Harding, *The Science question in feminism*, Ithaca, Cornell University Press, 1986, σ. 15-19.

48. Η διατύπωση είναι της S. M. Okin, *Women in Western Political Thought*, P.U.P., Πρίνστον 1979, σ. 5, η οποία συνεχίζει λέγοντας ότι αναφορές στον άνθρωπο γενικά ή στην ανθρωπότητα δεν πρέπει να μας παρασύρουν στο λανθασμένο συμπέρασμα ότι οι πρωτεργάτες της φιλοσοφικής μας κληρονομιάς αναφέρονται γενικά στο ανθρώπινο γένος (βλ. σ. 5-12).

49. O J. S. Mill είναι ο μόνος φιλελεύθερος στοχαστής που δηλώνει ξεκάθαρα ότι οι αρχές του φιλελευθερισμού στην εφαρμογή τους αφορούν και τις γυναίκες.

50. S. M. Okin, *ό.π.*, σ. 4 και 275.

51. *ό.π.*, σ. 304. Βλ. επίσης M. Μαγγιάρου, *ό.π.*, όσον αφορά τον οικογενειακό ρόλο της γυναίκας.

ναν συγκεκριμένο τύπο κοινωνικής-ιστορικής (και γι' αυτό ανατρέψιμης) εμπειρίας που σχετίζεται με το ότι οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία είχαν διαφορετικές από τους άνδρες σχέσεις με τη διαδικασία παραγωγής και την ιδιοκτησία και έτσι και με τη δομή της εξουσίας. Το φύλο, με την έννοια του γένους, δηλαδή με την έννοια του κοινωνικά (και όχι βιολογικά) καθορισμένου ρόλου του τι είναι θηλυκό και τι αρσενικό⁵² και, κατά συνέπεια, η κοινωνικά διαφοροποιημένη ανάλογα με το φύλο δομή της κοινωνίας, πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη, το ίδιο σοβαρά με άλλες κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές που επιδρούν στη φυσιογνωμία του κοινωνικοπολιτικού συστήματος και στην πολιτική συμπεριφορά των μελών του. Ο εμπλουτισμός αυτός θα συμβάλει στη μορφοποίηση εννοιολογικών κατηγοριών με μεγαλύτερη αντιπροσωπευτικότητα και θα επιτρέψει τη διατύπωση υποθέσεων που θα προωθήσουν τη διεργασία διαμόρφωσης μιας θεωρίας της πολιτικής συμμετοχής που θα έχει εφαρμογή και στα δύο φύλα. Η πολιτολογική έρευνα έχει πράγματι κάνει φανερό ότι για τη διερεύνηση των μεταβλητών που καθορίζουν την πολιτική συμμετοχή απαιτείται η μελέτη των προτύπων ζωής των ατόμων, της κοινωνικής τους ταυτότητας ως προς το φύλο και της θέσης τους στην κατανομή της εργασίας στο πλαίσιο της οικογένειας.⁵³ Παρόλο που υποθέτουμε λοιπόν, όπως είπαμε πριν, ότι τελικά η καθοριστική διαφοροποιητική μεταβλητή στους πολιτολογικούς σχετισμούς δεν είναι το φύλο αυτό καθαυτό, όπως αυθόρμητα υπονοεί/αποδέχεται η παραδοσιακή πολιτική επιστήμη, ο επιστημονικός έλεγχος της ουσιαστικής επίδρασής του (που παραπέμπει δηλαδή στα κοινωνικά διαφοροποιημένα πρότυπα ζωής) είναι επιβεβλημένος για τη σφαιρικότητα και την επιστημονική εγκυρότητα της προσέγγισής μας.

Φαίνεται από τα παραπάνω ότι η αναγνώριση του ότι η δομή της εξουσίας μεταξύ των φύλων επιδρά καθοριστικά στη μορφή της κοινωνίας και του πολιτικού συστήματος που οι πολιτικοί επιστήμονες καλούνται να μελετήσουν, αποτελεί κύριο στόχο της φεμινιστικής πολιτικής επιστήμης. Η εξυπηρέτηση του στόχου αυτού θα έχει αποτέλεσμα τη συμβολή στο ξεπέρασμα των σεξιστικών παραμορφώσεων που κατά έκδηλο ή λανθάνοντα τρόπο κυριαρχούν στις πολιτολογικές προσεγγίσεις. Με αυτό τον τρόπο, η φεμινιστική πολιτική επιστήμη διαφαίνεται ως *αντισεξιστική* και όχι ως «γυναικεία»

52. Για μια ιδιαίτερα τεκμηριωμένη προβληματική σχετικά με το θέμα φύλο-γένος, βλ. A. Weigert, J. S. Teitge, D. W. Teitge, *Society and identity*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1986, σ. 68-88, όπου υπάρχει και βιβλιογραφία σχετικά με το ότι το γένος αποτελεί ξεχωριστή ταυτότητα που μπορεί να αποδοθεί στο άτομο ακόμα και ανεξάρτητα από το βιολογικά καθορισμένο φύλο του.

53. Βλ. J. Lovenduski, J. Hills (επιμ.), *ό.π.*, σ. 3-6. Αυτό εξάλλου γίνεται φανερό και από τα στοιχεία κλασικών πολιτολογικών ερευνών, ανεξάρτητα αν στις έρευνες αυτές οι ερευνητές δεν καταλήγουν στο παραπάνω συμπέρασμα.

(με την έννοια που δώσαμε πριν) και έτσι προσφέρεται για την ανάλυση του συνόλου της πολιτολογικής ύλης, εμπλουτίζοντας συγχρόνως και το θεωρητικό οπλοστάσιο της πολιτικής επιστήμης το οποίο αποδεσμεύεται από περιοριστικές παραδοχές που υφέρπουν στις πολιτολογικές προσεγγίσεις.⁵⁴ Δεν πρόκειται, δηλαδή, απλώς για την εισαγωγή μιας νέας μεταβλητής στις πολιτολογικές αναλύσεις, αυτή του κοινωνικά καθορισμένου φύλου, αλλά για την αναδόμηση της ίδιας της έννοιας της πολιτολογικής ανάλυσης, με παράλληλο εξοστρακισμό του ανδροκεντρισμού από την επιλογή των υπό διερεύνηση θεμάτων και από τον καθορισμό τους τι χρήζει πρόσθετης διερεύνησης, ως προβληματικό. Διαφάνεται έτσι με σαφήνεια το γιατί δεν αρκεί η οροθετημένη ενασχόληση με τη γυναικεία πολιτικότητα, στο πλαίσιο γυναικείων σπουδών για παράδειγμα, αλλά απαιτείται παρέμβαση στον ίδιο τον βασικό κορμό της ύλης της πολιτικής επιστήμης.

Συγχρόνως όμως η φεμινιστική πολιτική επιστήμη ως αντισεξιστική κριτική προσέγγιση (και όχι απλώς ως «γυναικεία» πολιτική επιστήμη) είναι και ενοχλητική. Ταράζει τα νερά της παραδοσιακής πολιτικής επιστήμης ανατρέποντας πολλά από τα δεδομένα του βασικού κορμού της ύλης της, ενώ παράλληλα δεν ταυτίζεται με καμιά από τις αποδεκτές ή απλώς καθιερωμένες κριτικές πολιτολογικές τάσεις. Είναι γεγονός ωστόσο ότι η φεμινιστική πολιτική επιστήμη υποβοηθείται από άλλες κριτικές πολιτολογικές προσεγγίσεις —και ιδιαίτερα τη μαρξιστική—, ενώ συγχρόνως αυτή η ίδια συμβάλλει στην ανάπτυξή τους, αφού εισφέρει στη σφαιρικότερη αντίληψη των κοινωνικών ανισοτήτων, κατά τρόπο που δεν προσκρούει αναγκαστικά σε, αλλά μπορεί να εναρμονίζεται με βασικές παραδοχές τους. Κι αυτό παρά το ότι οι μαρξίστριες φεμινίστριες έχουν το προσόν και το μειονέκτημα συγχρόνως ότι η ερευνητική τους δουλειά πραγματοποιείται στο πλαίσιο αλλά και εν μέρει εναντίον ενός ολοκληρωμένου θεωρητικού σχήματος.⁵⁵ Στόχο τους αποτελεί η σύζευξη της οπτικής της ταξικής ανάλυσης με αυτή της γυναικείας καταπίεσης. Ωστόσο η σύζευξη μαρξισμού και φεμινισμού δεν είναι εύ-

54. Με αυτή την έννοια και μόνο, της αντισεξιστικής προσέγγισης, αναφέρομαι στη φεμινιστική πολιτολογική προσέγγιση ή ακόμα και στη φεμινιστική πολιτική επιστήμη. Γιατί είναι αναμενόμενο ότι, όπως υπάρχουν πολλές ανδροκεντρικές προσεγγίσεις, μπορούν να υπάρξουν και πολλές γυναικοκεντρικές. Ενώ και η φεμινιστική αντίληψη δεν είναι βέβαια ενιαία, παρά την κοινότητα στις βασικές παραδοχές, αφού η γυναικεία ταυτότητα δεν είναι ομοιογενής. Για τα προβλήματα που απορρέουν από το τελευταίο αυτό θέμα ως προς τη διαμόρφωση μιας φεμινιστικής επιστημολογίας βλ. J. Harding, *ό.π.*, σ. 163-196.

55. Βλ. J. Evans, *ό.π.*, σ. 114. Παρουσιάζει ενδιαφέρον σε αυτό το σημείο ο παραλληλισμός με το οικολογικό κίνημα το οποίο «είναι συγχρόνως παράγωγο του μαρξισμού και πρόκληση στο μαρξισμό». Βλ. M. R. Redclift, «Marxism and the environment: A view from the periphery», στο G. Rees, J. Bujra κ.ά. (επιμ.), *Political action and social identity*, Macmillan, Λονδίνο 1985, σ. 191.

κολη. Είναι μάλιστα θεμιτό το ερώτημα αν τελικά είναι δυνατή μια αυθεντική σύνθεση του μαρξισμού με το φεμινισμό,⁵⁶ στο μέτρο που η μαρξιστική φεμινιστική ανάλυση για να ανταποκρίνεται στο όνομά της πρέπει να βρεθεί αντιμετώπιη με σοβαρά θεωρητικά (αλλά και πολιτικά) προβλήματα.⁵⁷ Αυτό που συνήθως σημαίνει η σύνθεση αυτή στο υποκειμενικό επίπεδο είναι ότι «οι φεμινίστριες αδελφές μας μας αντιμετωπίζουν ως μαρξίστριες και οι μαρξιστές αδελφοί μας ως φεμινίστριες».⁵⁸ Η μαρξιστική θεωρία και η φεμινιστική «εν τω γίνεσθαι θεωρία»⁵⁹ έχουν ωστόσο πολλά να κερδίσουν η μία από την άλλη. Αν για τη δεύτερη αυτό είναι για πολλούς προφανές,⁶⁰ για την πρώτη το όφελος συμπυκνώνεται στο ότι η φεμινιστική φιλοσοφική ενατένιση της σύγχρονης πραγματικότητας επιτρέπει στο μαρξισμό να εκσυγχρονίσει την αντιμετώπιση της ανισότητας μεταξύ των φύλων, διευρύνοντας παράλληλα τη μαρξιστική αντίληψη για την κοινωνική ανισότητα γενικά, κατά τρόπο ώστε να ανταποκρίνεται αυτή πληρέστερα στα όρια της κοινωνικής εμπειρίας (και συνείδησης) της εποχής μας.

Η σχέση ταξικής δομής και γυναικείας καταπίεσης αποτελεί πράγματι έναν πολύ σύγχρονο τομέα μαρξιστικής φεμινιστικής διερεύνησης που θα επιδράσει και στις αντιλήψεις μας για τη διαμόρφωση και τη φυσιογνωμία της γυναικείας πολιτικότητας. Ενώ η ταξική θέση της νοικοκυράς εξακολουθεί

56. Βλ. M. Barrett, *Women's oppression today. Problems in marxist feminist analysis*, Verso, Λονδίνο 1980, ιδιαίτερα την εισαγωγή. Στη μελέτη αυτή αντιμετωπίζεται και το ζήτημα της πολιτικής επικαιρότητας της σύζευξης μαρξισμού-φεμινισμού.

57. Η αλτουσεριανή αντίληψη της ιδεολογίας φάνηκε ιδιαίτερα ελκυστική σε σημαντικό αριθμό μαρξιστριών φεμινιστριών της προηγούμενης δεκαετίας. Βλ. V. Randall, *ό.π.*, σ. 23-25 και M. Barrett, *ό.π.*, σ. 29-31.

58. Η διατύπωση είναι της M. Bailey, στο R. Petchesky, «Dissolving the hyphen: A report on marxist-feminist groups 1-5» στο Z. Eisenstein (επιμ.), *Capitalist patriarchy and the case for socialist-feminism*, Monthly Review Press. Νέα Υόρκη 1979, σ. 375.

59. Βλ. C. Pateman, «Feminist critiques of the public/private dichotomy», στο J. Bess, S. Gaus (επιμ.), *Public and private in social life*, Croom Helm, Λονδίνο 1983, σ. 281-303.

60. 'Όχι για όλους πάντως. Η H. Hartmann, «The unhappy marriage of marxism and feminism», *Capital and class*, καλοκαίρι 1979, υποστηρίζει ότι «ο ατυχής γάμος μαρξισμού και φεμινισμού μοιάζει με το γάμο μεταξύ του άνδρα και της γυναίκας... Ο μαρξισμός και ο φεμινισμός γίνονται ένα, και αυτό το ένα είναι ο μαρξισμός». Αντίστοιχες αντιλήψεις απορρέουν τόσο από προσωπικές εμπειρίες φεμινιστριών που προσπάθησαν να εναρμονίσουν τη φεμινιστική τους αντίληψη με την παραμονή τους σε πολιτικά κόμματα που αναφέρονται στο μαρξισμό, όσο και από την αντίληψη ενός τμήματος ριζοσπαστριών φεμινιστριών ότι οι γυναίκες αποτελούν κοινωνική τάξη. Η τελευταία αυτή αντίληψη, που ταυτίζει την έννοια της καταπίεσης με αυτή της τάξης, αποδέχεται σίγουρα πολλές αντιρρήσεις αφού, αφ' ενός, συσκοτίζει την ιδιαιτερότητα της γυναικείας καταπίεσης, ενώ αφ' ετέρου στερεί την κοινωνική τάξη, ως εννοιολογικό εργαλείο, από τη θεωρητική της ευκρίνεια. Για μια φεμινιστική κριτική της δομής αριστερών πολιτικών κομμάτων βλ. J. Rowbotham κ.ά., *Beyond the fragments: Feminism and the making of socialism*, Merfin, Λονδίνο 1979. Ελληνική μετάφραση στις εκδόσεις Θεωρία, 1983.

να αποτελεί επίμαχο ερώτημα, το οποίο βρίσκει περισσότερες από μία απαντήσεις από διαφορετικές μαρξιστικές προσεγγίσεις,⁶¹ φαίνεται ότι κερδίζει έδαφος η άποψη ότι η σοβαρή διερεύνηση της κοινωνικής της θέσης στο πλαίσιο του καπιταλισμού θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε πληρέστερα τη λειτουργία του ίδιου του καπιταλιστικού συστήματος.⁶² Είναι εξάλλου τουλάχιστον παράδοξο το να εξακολουθήσει η μαρξιστική σκέψη να προσλαμβάνει τη γυναίκα απλώς ως συνιστώσα στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης του άνδρα της (ακόμα και όταν αυτή εργάζεται επαγγελματικά) και να αποδέχεται ότι η θέση της στο σύστημα κοινωνικών σχέσεων καθορίζεται από τη θέση του άνδρα στη διαδικασία παραγωγής, όταν η αντίληψη για την πολυσθένεια των κοινωνικά δρώντων ατόμων αποτελεί ένα πολύ σύγχρονο και γόνιμο πεδίο διερεύνησης.⁶³ Είναι θεμιτό να διερωτηθεί κανείς πώς είναι δυνατό η σχετική προβληματική να γίνεται αποδεκτή στο επίπεδο του ατόμου, αλλά όχι σ' αυτό της οικογένειας. Γενικότερα η συγκριτική διερεύνηση της ταξικής δομής ανδρών και γυναικών στο πλαίσιο του ίδιου κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού⁶⁴ που αρχίζει να απασχολεί τη σύγχρονη μαρξιστική σκέψη, αποτελεί αφετηρία για την ανάπτυξη θεωρητικών σχημάτων που υποβοηθούν τη σύζευξη της μαρξιστικής και της φεμινιστικής προβληματικής. Η διαδικασία αυτή της σύζευξης, αλλά και γενικότερα η ανάπτυξη της μαρξιστικής διερεύνησης σχετικά με την κοινωνική θέση των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας με ιδιαίτερη ιστορική εμπειρία, είναι δυνατό να έχει και σημαντικές πολιτικές επιπτώσεις. Αυτό βέβαια στο μέτρο που θα επιτρέ-

61. Βλ. H. Hartmann, «The family as the locus of gender, class and political struggle. The example of housework», *Signs*, 6, 3, 1981. Παλιότερα, βασικό σημείο διαφωνίας των ριζοσπαστριών φεμινιστριών με το μαρξισμό ήταν το γεγονός ότι κατά τις πρώτες ο δεύτερος είναι «τυφλός ως προς το φύλο» στην κοινωνική του ανάλυση, αφού κατατάσσει τις γυναίκες ανάλογα με τη θέση του άνδρα τους στις σχέσεις παραγωγής (βλ. για παράδειγμα Z. Eisenstein, *ό.π.*). Νεότερες μαρξιστικές προσεγγίσεις αντιμετωπίζουν με μεγαλύτερη προσοχή το ζήτημα αυτό. Στις παραδοσιακές κοινωνιολογικές έρευνες της κοινωνικής διαστρωμάτωσης όμως οι γυναίκες εξακολουθούν να είναι αφανείς, αφού οι υποθέσεις στις οποίες βασίζονται συνδέονται με το ότι η οικογένεια (της οποίας η κοινωνική θέση καθορίζεται από το επάγγελμα του άνδρα) αποτελεί τη βασική μονάδα προς κατάταξη. Βλ. μια σχετική κριτική στο A. Oakley, *The Sociology of housework*, Robertson, Λονδίνο 1974.

62. Βλ. V. Bennholdt-Thomsen, «Towards a theory of the sexual division of labor», στο J. Smith, I. W. Wallerstein, *Households and the world economy*, Sage, Λονδίνο 1984, σ. 252-271. Αξίζει να σημειώσουμε παρενθετικά εδώ ότι σε ορισμένες περιοχές της Ευρώπης, όπου, λόγω των ιδιαίτεροτήτων τους, ο καταμερισμός της εργασίας ανάλογα με το φύλο δεν ακολούθησε την ανάπτυξη του καπιταλισμού, οι γυναίκες δεν αποθαρρύνθηκαν στο να συμμετάσχουν στα κοινά. Βλ. Ph. Cooke, «Radical Regions? Emilia, Provence and the South Wales», στο G. Rees, J. Bujra, *Political action and social identity*, Λονδίνο 1985, σ. 25-26.

63. Βλ. K. Τσουκαλάς, «Πολυσθενείς φορείς και ταξικές σχέσεις στον σύγχρονο καπιταλισμό», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (56), 1985.

64. Βλ. για παράδειγμα E. O. Wright, *Classes, Verso*, Λονδίνο 1985, σ. 27-28 και 197-200 για μια σχετική σύγκριση στις ΗΠΑ και τη Σουηδία.

ψει στις πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες δηλώνουν ότι ασπάζονται τις αρχές του μαρξισμού, να αντιληφθούν τη γυναικεία αμφισβήτηση και το γυναικείο κίνημα όχι πια ως εκδηλώσεις μικροαστικών ανησυχιών ή αποκλειστικά ως χώρους από όπου μπορούν να στρατολογήσουν γυναίκες για τους γενικότερους κοινωνικούς αγώνες. Συγχρόνως, είναι θεμιτό να αναμένει κανείς ότι οι σχετικές θεωρητικές-επεξεργασίες θα ωθήσουν ίσως τις πολιτικές αυτές δυνάμεις να επανεξετάσουν το ανεπαρκέστατο πρότυπο της εξάλειψης της γυναικείας καταπίεσης το οποίο ευαγγελίζονται.

Η αναγνώριση του ότι είναι επιτακτική ανάγκη στις αναλύσεις της δομής των κοινωνικών σχέσεων να περιλαμβάνεται και η μεταβλητή της διαφοροποιημένης ανάλογα με το φύλο θέσης στη δομή της εξουσίας περιπλέκει ίσως το πρότυπο ανάλυσης. Εμπλουτίζοντας όμως την προβληματική μας με την κοινωνική εμπειρία όλων των κοινωνικών κατηγοριών, εμπλουτίζουμε τις αναλύσεις μας με μεγαλύτερη οικουμενικότητα κάνοντάς τες αντιπροσωπευτικότερες της καθημερινής ζωής των ατόμων/πολιτών.

Το παράδοξο του διαχωρισμού των φύλων ανάλογα με τη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα⁶⁵ (στον οποίο υπέρπουν αντιλήψεις βιολογικού ντετερμινισμού) μέσω της παραμορφωτικής ιδεολογικής του λειτουργίας επέτρεψε τη διάκριση του χώρου της πολιτικής και της επαγγελματικής απασχόλησης από αυτόν της οικογένειας και των στενών διαπροσωπικών σχέσεων, καθώς και την εξίσωση του πρώτου με την ανδρική και του δεύτερου με τη γυναικεία εμπειρία. Η γενικευμένη λανθάνουσα αποδοχή της εξίσωσης αυτής επέτρεψε στην πολιτική επιστήμη να νομιμοποιεί το σεξισμό στις προσεγγίσεις της. Επιπλέον η μικρότερη παρουσία των γυναικών στον δημόσιο χώρο χρησίμευσε για την ιδεολογική νομιμοποίηση της πολιτικής ως χώρου που δικαιωματικά ανήκει στο ανδρικό φύλο. Η αντίληψη αυτή, την οποία σε μεγάλο βαθμό αποδέχεται η παραδοσιακή πολιτολογική τάση (και όχι μόνο αυτή βέβαια), συσκοτίζει το γεγονός ότι και η «ιδιωτική» σφαίρα μορφοποιείται εν μέρει από τη «δημόσια», ενώ τα όρια μεταξύ τους δεν οροθετούν συγχρόνως και το πολιτικό. Είναι γεγονός εξάλλου ότι σε ορισμένες περιπτώσεις είναι θεμιτό να διερωτηθεί κανείς μήπως η μικρότερη εμπλοκή των γυναικών στη δημόσια σφαίρα είναι πολιτικότερη ως κοινωνική στάση, αφού σε πολλές

65. Ο διαχωρισμός αυτός σε ορισμένες κοινωνίες μπορεί να οδηγήσει και στην αποδοχή της κακοποίησης της συζύγου ως ιδιωτικής υπόθεσης, στην οποία η πολιτεία δεν μπορεί να παρέμβει. Βλ. J. Siltanen, M. Stanworth, *ό.π.*, σ. 196. Παρουσιάζει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι μια πολύ εμπεριστατωμένη κριτική της διάκρισης αυτής προέρχεται από γεωγράφο, κοινωνιολόγους του χώρου και ειδικούς της αστικής κοινωνιολογίας που υιοθετούν φεμινιστική προσέγγιση. Βλ. για παράδειγμα L. Peake, «A conceptual Inquiry into urban politics and gender», στο K. Hoggart, E. Hofman, *Politics geography and Social, stratification*, Croom Helm, Λονδίνο 1986, σ. 62-83. Βλ. επίσης και Women and Geography Study Group of the I.B.G., *Geography and gender*, Hutchinson, Λονδίνο 1986, σ. 29-35.

από τις σύγχρονες κοινωνίες οι πολίτες, άνδρες και γυναίκες, είναι αποκομμένοι από την ευθύνη του καθορισμού των κατευθύνσεων της πολιτικής εξουσίας και από τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων.⁶⁶ Έτσι προβάλλει έντονα η αναγκαιότητα για τη σύγχρονη πολιτική επιστήμη να διερευνήσει όχι πλέον κατά πόσο το «προσωπικό είναι πολιτικό» —σύμφωνα με το επιτυχημένο σύνθημα των αρχών του «δεύτερου φεμινιστικού κύματος»⁶⁷— αλλά μάλλον πόσο προσωπικό είναι το πολιτικό, κι αυτό τόσο για τις γυναίκες όσο και για τους άνδρες. Σ' αυτόν τον τομέα η διερεύνηση της ιστορικής εμπειρίας των γυναικών ως κοινωνικής κατηγορίας έχει πολλά να προσφέρει στο επίπεδο της θεωρίας, αλλά και σε αυτό της στρατηγικής.

66. Η απαισιόδοξη αυτή αντίληψη δεν επιδιώκει να αμφισβητήσει, όσον αφορά τις γυναίκες, το ότι πολιτικές αποφάσεις μπορούν να επηρεάσουν την κοινωνική τους θέση, αλλά το ότι η ισότητα μεταξύ των φύλων κατακτάται με παραχωρήσεις από την πολιτική εξουσία.

67. Ιδιαίτερα της ριζοσπαστικής του τάσης.